

AĞIZ ƏDƏBİYYATINI YAZILI ƏDƏBİYYATA QOVUŞDURAN AŞIQ - MOLLA CÜMƏ

Ədəbiyyat şüurlu insan cəmiyyətinin - əgər belə demək mümkünsə, yaşığıdır. Əlbəttə, burada şifahi ədəbiyyat öndə durur. Körpə qığıltısı ilk musiqi sayıldığı kimi ana laylası da ilk yaranan poetik nümunədir. Bir az dərindən düşündə görürsən ki, insan həyatı ədəbiyyatsız heç nədir. İnsanın özü can və ruhdan ibarətdir ki, o ruh musiqi, o can da ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat isə öz kökü üzərində dayanmağı bacaran gövdəli, qollu-budaqlı böyük və yaşıl yarpaqlı, barlı-bəhərli, hər cür meyvə gətirən gərəkli bir ağacdır. Kökünün saçaqları da ilk poeziya nümunələrindən biri olan ana laylasıdır. Bu həm də hər bir xalqa məxsusluğu ilə seçilən bəşəri hissələrin yığılma ortığına qoyduğu nümunədir. Bunula bir yerdə hər xalqın özünəməxsus şəkildə ədəbi nümunələri də ədəbiyyat tarixində az deyil. Türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri də özünəməxsus poeziyası olan xalqlardandır. Təkcə aşiq ədəbiyyatında yaranan ədəbi nümunələr, özünəməxsus şeir janrlarını tərəzinin bir gözüne, bütün dünya xalqlarının yaratmış olduğu şeir janrlarını isə o biri gözüne qoysaq, Azərbaycan aşiq şeirinə aid janrların qoyulduğu tərəf ağır gələcəkdir. Təkcə təcnisin 29 növünün hər birində olan yüksək poetizm, poetik priyomlara fikir versək, dediklərimizin həqiqət olduğunu görürük. Burada isə Dədə Qorquddan üzübəri bütöv Azərbaycan aşiq və aşıqlığının xüsusi yeri var. Dirili Qurbani, Miskin Abdal, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Alı, Dədə Ələsgər, Şəmkişirli Hüseyn və başqalarının rolu dənizdir. Ancaq mən bu məqalədə özünü aşıqların anası sayan azman bir aşiq-şairdən, yəni Molla Cümədən və onun yaradıcılığında bəhs edəcəyəm.

Bildiyimiz kimi Molla Cümə 1854-cü ildə Şəkinin Layısqı kəndində doğulmuş, 1920-ci ilin may ayında ermənilər tərəfindən sui-qəsd nəticəsində şəhadətə qovuşmuşdur. İbrahim Əfənzadədən mükkəmməl dini dərslər almış aşiq, həm də dünyəvi təhsilə və biliyə malik olmuşdur. Başqa aşıqlardan fərqli olaraq o təkcə şifahi yox, həm də yazılı ədəbi nümunələri ilə seçilən sənətkar aşıqlardandır. Yəni o yalnız şifahi formada gəlib bizə çatan nümunələri ilə yox, yazılı surətdə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən nümunələrin də müəllifidir. Hətta təkcə aşiq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərin sayı, bəlkə də, dövrünə qədər olan ümumi Azərbaycan aşıqlarının yazdıqlarından çoxdur. Əlbəttə, bu müəyyən araşdırmaçıların fikrinə görə belədir. Mən isə bu məqaləmdə hər bir araşdırmaçının - Molla Cüməşünasın fikirlərinə hörmət göstərməklə, yeri gələndə onların dediklərinə söykənərək bu görkəmli aşiq-şairin yaradıcılığında olan özünəməxsusluqlardan danışacam.

Molla Cümə yaradıcılığında aşiq şeirinin, demək olar ki, bütün janrlarından nümunələrə rast gəlinir. Bu nümunələr təkcə formaca deyil, həm də məzmununa, eləcə də novatorluğuna görə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Dediklərimizi onun yazmış olduğu qoşma, gəraylı, təcnis, divanı, müxəmməs və digər janrlarda yazılmış şeirlərində görmək olar. Fikrimi müəyyən nümunələr əsasında izah et-səm, yerinə düşər.

Qoşma janrı aşiq şeirinin ən geniş yayılmış janrıdır - desəm, yəqin ki yanlış deyil. Hər bir görkəmli Azərbaycan aşığının yaradıcılığında bu janr üstünlük təşkil etdiyi kimi, Molla Cümə yaradıcılığında da bu belədir. Mövzusunə görə də bu qoşmalar rəngarəngdir. Burada təbiət, əxlaqi-didaktik, ictimai-fəlsəfi, zəmanədən şikayət, başlıcası isə məhəbbət mövzuları sözün bədii səviyyəsinin ən yüksək məqamında öz yerini tutur. Nümunələr əsasında fikrimizi əsaslandırmaq.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, aşiq nədən yazırsa yazsın orada öz məhəbbətinə işarələr etməklə hər şeyi öz məhəbbəti ilə əlaqələndirir. "Allah" qoşmasında olduğu kimi...

Nadanam, bilmirəm öz məkanımı,
Uşağam, tapmıram yol-ərkanımı.
Nə murada çatdır, nə al canımı,
Əskilməz səthindən xəzəlin, Allah!

Sanıbdır ciyərim, qabardır qaşqa,
Kimə deyim dərdim bir səndən başqa?
Sən özün salıbsan Cüməni eşqə,
Ver dərdimə dərman, ey gözəl Allah!

Gətirdiyimiz nümunənin birinci bəndində aşiq özünü nadan - məkanını bilməyən, uşaq - yol-ərkansız hesab etdiyi üçün nə murada yetmək, nə də ölmək istəyir. Halbuki Allahın dərindən (boyu uca ağacından) xəzəl kəsilmir. Xəzəl isə yaşılın saralıb ölüm məqamına yüksəlməsidir. Aşıqsa nadan və uşaq olduğundan nə murada çatmağı, nə də ölməyi istəmir. Çünki mənə, şeirdəki nadan nadan yox, eşq bəlasına tutulan sevən aşiqdir, axı məkanı olmayan nadan deyil, aşiq Allahla danışa bilər. Aşiqlər isə ölümsüz olurlar. Uşaqda uşaq olduğuna görə yaşamaqlıdır. Şeirin ikinci bəndində isə aşiq bu eşqə onu birbaşa gözəl Allahın özünün saldığını deyir. Bu da şair-aşığın yaradıcılığında indiyə qədər gizli qalan İsmi Pünhanın kim olmasını axtarıb tapmaqda bizə bir ip ucu verə bilər. Hərçənd M.Cümənin başqa bir "Allah" qoşmasında fikrimin üstündə durmaqda mənə əsas verən məqam var. Eləcə həmin "Allah" qoşmasına müraciət edib nümunə gətirək:

Ey cavan, mən sağa aşiq olmağı,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!
Mən məhbub da mənə aşiq olmağı,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!

Əlbəttə, burada şair-aşiq yaşca cavan, həm də özü məhbubluqda olan birinə - sevdiyinə müraciət edir. Ancaq bu müraciət onun İsmi Pünhana etdiyi bir məşhur şeirində edilən müraciətlə səsleşir. ("Sirri bilən ya bir olar, ya iki") Şeirin başqa bir bəndində biz bunu daha aydın görə bilərik.

Molla Cümə bədnam oldu arada,
Loğman misli et dərdimə çara da...
Nə kəs başım, nə də yetir murada,
Bir mən bilim, bir də sən bil, bir Allah!

Gətirdiyimiz nümunədə sirrin sevənlərin öz aralarında olması ilə bir yerdə, həm də birinci "Allah" şeiri ilə səsleşən məqam da var. "Nə ölmək, nə də murada yetmək məqamı" Bu cür bir-birinə yaxın fikirlər aşığın başqa şeirlərində də üstünlük təşkil edir. Xüsusilə də, İsmi Pünhanla bağlı şeirlərində... "Qalmış", "Veribsən", "Balası", "Gülşəndi", "Axtarın", "İsmi Pünhan", "Dərdimi", "Ya bir olar, ya iki" və s. bu qəbildəndir. "Dərdimi" adlı qoşmanın təhlilini verməklə dediyimiz fikri doğrulda bilərik.

İsmi Pünhan, insaf eylə, amandır,
Döndəribsən bu dünyaya dərdimi.
Ölməkdən də bu dirilik yamandır,
Töksəm, dolar lap dəryaya dərdimi.

Danış, görüm bir nə əhvalatın var,
Xosrov Hörmüz kimi ədalətin var.
Nə qədər canımda xəcalətin var,
Danışmıram dost-aşnaya dərdimi.

Molla Cümə əldən-ələ süzülüb,
Xiffət çəkib sapa dönüb nazilib.
Yərbəyerdən daha əlim üzülüb,
Ərz eylərəm o Mövlaya dərdimi.
Şeirdə gördüyü kimi sirr yenə açılmamış qalır.
Daha doğrusu, aşiq dərdini "dost-aşnaya" açmır, ondan imtina edir. Xosrov Hörmüz adını çəkir.

Onun ədalətinə toxunur. Sözü həqiqi mənasında onu sevgilisi ilə müqayisə edir. Xosrov Hörmüz isə tarixdən bildiyimiz kimi Sasani hökmdarıdır. O, aşiqin məşuqu ola bilməz. Hökmdar hökm edən olduğu üçün aşiq onu sevgilisi yerində görür və ədalətli olmağa çağırır. Ədalətli olan isə Allahdır. Deməli, Molla Cümənin sevdiyi də elə odur, yəni Allahdır. Təsədüf deyil ki, yazılan qoşmada Allahın - Mövlanın da adı çəkilir, ona şikayətdən danışılır. Belə misalları elmi tədqiqat formasında izah edərək çox çəkmək olar. Doğrudur, bu bir məqalə ilə araşdırılması məsələ deyil. Ona görə də bu məzmununda sözümü burada dayandıraraq M.Cümə yaradıcılığında olan başqa bir neçə məqama da toxunmaq istəyirəm. Həmin məqamı onun müxəmməslərinə əsaslanıb söyləmək fikrindəyəm.

Ədəbiyyatdan da məlumdur ki, müxəmməs janrı aşiq şeirinə yazılı ədəbiyyatdan keçmişdir. Bu səbəbdən də müxəmməs aşiq ədəbiyyatına ən son gələn janrdır. Bu baxımdan da ona XVI-XVIII əsr aşiq poeziyasında əsasən, təsadüf edilmir. Ancaq XIX-XX əsr aşiq poeziyasında, nəinki bu janrın özünə, hətta onun əsasında formalaşan əlavə növlərə də geninə-boluna rast gəlinir.

Aşiq-şairlərdən Dədə Ələsgər, Şəmkişirli Hüseyn, Bozalqanlı Hüseyn, Göyçəli aşiq Bəhmən, Molla Cümə burada, xüsusilə fərqlənirlər. Bu janrdan yazılan ədəbi nümunələrin poeziyamızda gəlişində Molla Cümənin özünəməxsus şəkildə yeri var. Onun təkcə yaratmış olduğu cığalı müxəmməslər öz poetikası və yüksək poetizmi ilə seçilir. Aşığın müxəmməs janrında da yazılan şeirləri müxtəlif mövzulardadır, lakin məhəbbətdən mövzuları daha çox üstünlük təşkil edir. El gözəllərinin tərənnümü də burada ön sıralarda özünə yer tapır. "Alagöz", "Gözəl", "Dilbər", "Nərgiz", "Gəlin", "Pəri" və başqalarını dediklərimizə misal ola bilər. "Pəri" cığalı müxəmməsi isə bunlar arasında xüsusi yer tutur. Aşağıda verilən bəndlərdə dediyimizi görə bilərik.

Nagahan gördü gözüm,
sən tək insanı, Pəri,
Hürüsən, məleykəsən,
cənnətin qılmanı, Pəri.
Yaralar məlhəmisən,
dərdlərin dərmanı, Pəri.
Gözəllərin soltanısan,
məhbubların xanı, Pəri.
Çar kimi taxta çıxıb edərsən
divanı, Pəri.

Divanına gələm,
İzzət, ikram qılam.
Xidmətində qalaram,
Qulam, qurban olaram.
Əgər qəbul eləsən,
Qol boynuna dolaram.

Qolum boynunda,
Əlim qoynunda,
Çiyim çiyində,
Eşqin beynimdə,
Sarmaşib köynək kimi
Duram əynində.
Əyninə al gəl mənə,
Qataq cana canı, Pəri.

Beş bəndlik cığalı müxəmməsin bu birinci bəndidir. Bundan sonra gələn dörd bənd də bu bənddən geri qalmaz bəndlərdir. Cığalı müxəmməsin hər bir bəndi yüksək poetizmi ilə seçilir. Müxəmməsdə işlədilmiş epitet, təşbeh, metafora və digər bədii təsvir və ifadə vasitələri M.Cümənin şeir-sənət sahəsində hansı gücə malik olmasından xəbər verir. Son olaraq demək istəyirəm ki, Molla Cümə adlı şəhid aşığımızın və İsmi Pünhan şairimizin yaradıcılığında indiyə qədər toxunulmamış qalan alt qatlar çoxdur. Bu qatların araşdırılıb üzə çıxması biz alimləri, yəni elmlə məşğul olan hər bir kəsi gözləyir.

Aynur QAFARLI,
ADPU, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
AYB-nin üzvü
qafarli1976@mail.ru